

RAHMETULLAH EL-HİNDÎ'NİN TESLİS ELEŞTİRİSİ

Doç.Dr. İbrahim KAPLAN¹
Arş. Gör. Ömer SADIKER²

Özet

Rahmetullah el-Hindî'nin Teslis Eleştirisi konulu bu tebliğ ile 19. yüzyılda Hindistan'da yaşayan Müslüman bir düşünürün teslisin iptali için kullandığı argümanları tartışmayı amaçlamaktayız. Hıristiyan inançlarına ve kutsal metinlerine, bunun yanında daha önce yazılan reddiyelere oldukça hâkim olduğu görülen Rahmetullah el-Hindî'nin teslis eleştirisini, Allah'ın zât ve sıfat bakımından bir tek olduğunu ispatlama çabası olarak görmek mümkündür varsayımında bulunabiliriz. Yine gerek el-Hindî'nin reddiyesi gerekse aynı dönemde yazılan ve Hıristiyan inanç esaslarının gerçek yüzünü ortaya koymayı hedefleyen diğer reddiye türü eserler Protestan misyonerlerin amacına ulaşmasını engellemede azımsanmayacak bir başarı elde etmiş olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İzhârü'l-Hak, Teslis, Tevhid, Polemik, İslam, Hırsitiyanlık, Teolojik İlişkiler

RAHMATULLAH AL-HINDI'S TRINITY CRITIQUE

Abstract

With this rescript on Rahmatullah al-Hindî's Trinity Critique, we intend to discuss the arguments that a Muslim thinker living in India uses the annulment of the trinity. We can hypothesize that trinity critique of Rahmatullah al-Hindî who dominates Christian beliefs and sacred texts, as well as the previously written rebuttals can be seen as an effort that Allah is one and the only in terms of essence and attribute. Again, both the rebuttal of the Hindî and other rebuttal-type works written in the same period and aimed at revealing the true face of the Christian beliefs must have achieved a considerable success in preventing the achievement of the Protestant missionaries' purpose.

Keywords: Izhar al-Hak, Trinity, Tawheed, Polemic, Islam, Christianity, Theological relationships.

Özgün Araştırma / Original Article

¹ Sorumlu yazar/Corresponding Author, Çukurova Üniversitesi, TÜRKİYE, ikaplan43@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-4739-6669

² Çukurova Üniversitesi, TÜRKİYE, 01sadiker@gmail.com. ORCID ID: 0000-0001-7937-1901

GİRİŞ

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki teolojik ilişkiler tarihini Kur'an'ın nazil olduğu döneme kadar götürmek mümkündür. Zira Kur'an'da, Ehl-i Kitap kategorisinde değerlendirilen Hıristiyanlar hakkında pek çok ayete yer verilmiş, Hıristiyan inanç sistemi çeşitli yönleriyle ele alınarak eleştiriye tabi tutulmuştur. Kur'an'da Hıristiyan teolojisi ve Hıristiyanlık hakkındaki ayetlerle başlayan ve merkezinde Hz. İsa'nın olduğu teolojik tartışmalar oldukça zengin bir polemik literatürünün oluşmasını sağlamıştır. Polemik türü eserlerde, öteki dinin inançlarının batıllığını ortaya koymak suretiyle kendi inanç sisteminin ilâhî nitelikli ve evrensel olduğunu ispatlama hedeflenmiştir³.

19. yüzyıla gelindiğinde ise reddiye türü eserlerin hem sayıca arttığını hem de konuları itibariyle çeşitlendiğini görmekteyiz. Bu dönemde yazılan reddiyelerin daha öncekilerden en önemli farkı, İslâm dünyasında buhranların yaşandığı bir dönemde yazılmış olmalarından kaynaklanmaktadır⁴. İslâm dünyasında ekonomik, siyasi ve sosyal hayatta yaşanan buhranlar, misyonerlerin bu bölgelerdeki faaliyetlerini yoğunlaştırmak için uygun bir zemin oluşturmuştu. İşte yaşanan bu buhranları fırsat bilen misyonerler Hıristiyanlığı yayma faaliyetlerine hiçbir dönemde görülmediği kadar hız vermişlerdi. Fakat İslâm dünyasında hiç beklemedikleri bir dirençle karşılaşan Hıristiyan misyonerler, daha sonra dinler arası diyalog gibi farklı yöntemlere başvurmak zorunda kalmışlardı. Bu dönemde Müslüman âlimlerin, Hıristiyan misyonerlerin çabalarını boşa çıkarmak ve İslâm inanç esaslarını savunmak amacıyla pek çok reddiye kaleme almış olduklarını görüyoruz.

Sözü edilen dönemde, Hıristiyan inanç esaslarının tutarsızlığını akli ve nakli delillerle ortaya koymak, böylece İslâm'ın ilahî vahye dayalı tek hak din olduğunu ispatlamak, bunun yanı sıra misyonerlerin İslâm hakkındaki asılsız iddialarına cevap vermek adına reddiye yazarlardan biri de Rahmetullah el-Hindî'dir. Rahmetullah el-Hindî'nin Teslis Eleştirisi konulu bu tebliğ ile 19. yy'da Hindistan'da yaşayan Müslüman bir düşünürün teslisin tutarsızlıklarını ortaya koymak için kullandığı argümanları tartışmayı amaçlamaktayız.

1. Rahmetullah el-Hindî ve Hıristiyan Teolojisine İlgisi

1818 yılında Hindistan'ın Utar Pradeş eyaletine bağlı Muzaffernagar'ın Keyrâne kasabasında dünyaya gelen Rahmetullah el-Hindî, doğduğu kasabada aldığı ilk eğitiminden sonra Delhi'ye giderek burada Mevlana Muhammed Hayât, Şah Abdülgani ed-Dihlevî, Müftü Sa'dullah gibi hocalardan dersler aldı. Buradaki öğrenimini tamamladıktan sonra doğduğu kasabaya gelen el-Hindî, burada açtığı medresede dersler okuttu. Ancak ülkesindeki misyonerlik faaliyetleri onun Hıristiyan teolojisine yönelmesine sebep oldu. Bundan dolayı medrese hocalığını bıraktı ve Delhi'ye gitti⁵.

Hıristiyan teolojisi ve misyonerlikle ilgili çalışmalarından sonra *İzâletü'l-Evhâm* adlı eserini yayımladı. Karl Gottlieb Pfander ile bu konuyla ilgili yazışmalar yapan el-Hindî 25 Mart 1853 tarihinde kaleme aldığı mektubunda Pfander'e önemli konuları tartışmak üzere bir münazara teklifinde bulundu. Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri tarihi açısından ayrı bir öneme sahip olan bu münazara 10-11 Nisan 1853 yılında gerçekleştirildi. Münazaranın yapıldığı tarihlerde Hindistan İngilizlerin işgali altındaydı. Yalnız bu işgal sadece askeri anlamda bir işgal değildi. İngiliz askerlerin yanında Hıristiyan misyonerler de ülkeyi işgal etmişti. Böylesi bir ortamda, Müslüman bir kitlenin yanı sıra Hindu, Sih ve Hıristiyan dinleyiciler tarafından da izlenen münazarayı İngiliz müstemleke yetkilileri ve Sir William Muir yapmıştır⁶.

Tahrif, nesih, teslis, Kur'an-ı Kerim'in ilâhî kitap oluşu, Hz. Muhammed'in peygamberliği gibi konu başlıklarının tartışıldığı münazarada, Kitab-ı Mukaddes'in tahrif edildiğini kabul etmek zorunda kalan Pfander, toplantıyı terk etmiştir⁷. Yine münazara ile ilgili dikkat çeken bir başka detay da Rahmetullah el-Hindî'nin kendi tezlerini delillendirmek için kullandığı batılı kaynaklara

³ Müslümanların Hıristiyan teolojisinin tutarsızlığını ispatlamak için yazmış oldukları reddiyeler hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları*, TDV Yay., Ankara, 1998; İbrahim Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.

⁴ İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici'nin Teslis Eleştirisi*, İstanbul, 2008, 7.

⁵ Abdülhamit Birişik, "Rahmetullah el-Hindî", *DİA*, XXXIV, 419.

⁶ Birişik, "Rahmetullah el-Hindî", 419; Ömer Faruk Harman, "İzhârü'l-Hak Tercümesine Takdim", *İzhârü'l-Hak*, çev., Ali Namlı, İsam Yay., İstanbul, 2012, I, 17; Geniş bilgi için bkz., İbrahim Yeniçağ, *Rahmetullah ve Pfander Örneğinde İslam-Hıristiyan Polemiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2003.

⁷ Birişik, "Rahmetullah el-Hindî", 420.

hâkimiyetidir⁸. El-Hindî, teslisin akli bakımdan tutarsızlığı ve İncil'in ilâhî olma vasfını kaybetmiş olduğu iddialarını Kitab-ı Mukaddes'ten getirdiği delillerle ispatlamaya çalışmış ve görünen o ki bu noktada oldukça başarılı olmuştur.

1857 ayaklanmasında İngilizlere karşı savaşıyan el-Hindî, İngilizlerin takibinden kurtulmak için deniz yoluyla Mekke'ye kaçtı. Daha sonra sultan Abdülaziz ve Tunuslu Hayrettin Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'a gelen el-Hindî, burada bir müddet kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye döndü. 1884 yılında II. Abdülhamid'in davetiyle tekrar İstanbul'a gelen el-Hindî'ye sultan tarafından Haremeyn-i şerifeyn payesi layık görüldü, hil'at giydirildi ve maaş bağlandı. Mehmet Akif Ersoy'un kendisinden övgüyle bahsettiği el-Hindî, İzhâru'l-Hak dışında; *İzâletü'l-Evham*, *I'caz-ı İsvî*, *İzâletü's-Şükuk*, *Ahsenü'l-Ehâdis fi İbtâli't-Teslis*, *et-Tenbihât fi İsbâti'l-Ihtiyâc ile'l-bi'seti ve'l-Haşr* adlı eserleri de telif etmiştir.

İslâm inanç esaslarına yönelik eleştirilere cevap verip, Hıristiyan teolojisinin tutarsızlığını ortaya koymak amacıyla yazılan reddiyeler arasında Rahmetullah el-Hindî tarafından kaleme alınan *İzhâru'l-Hak* adlı eser Müslüman-Hıristiyan polemik geleneğinde oldukça önemli bir yere sahiptir. el-Hindî'nin, söz konusu eseri İngilizlerin Hindistan'ı işgal ettiği dönemde misyonerlerle yapılan dinî tartışmaların bir ürünüdür. Bu anlamda el-Hindî'nin Hıristiyan teolojisine yönelik eleştirilerinin, yaşadığı dönemde Hıristiyan misyonerlerin çabalarını boşa çıkarmak adına önemli bir işleve sahip olduğu gibi kelam araştırmalarına önemli bir katkı sunduğu da söylenebilir.

Klasik reddiyelerden farklı olarak İzhâru'l-Hak'da bizzat Hıristiyanlar tarafından kaleme alınan ve çeşitli farklılıklar ihtiva eden Kitab-ı Mukaddes tercüme ve tefsirleri kaynak olarak kullanılmıştır⁹. İzhâru'l-Hak'ın bir başka özelliği de kendisinden önce kaleme alınan reddiyelerin eksik yönlerini izale etmesidir¹⁰. Bu yönleriyle kendisinden önce yazılan reddiyelerden farklı olan İzhâru'l-Hak, teslis doktrininin çelişkilerini akli delillerle ortaya koymakta, daha sonra da bizzat Hz. İsa'nın sözleriyle teslisin mümkün olamayacağını savunmaktadır. Bu anlamda İzhâr'ul-Hak, teslisin kaynağının İncil olamayacağını iddia etmektedir denebilir.

el-Hindî, sözü edilen eserinin dördüncü bölümünde Hıristiyanların teslis doktrininin ele almakta ve bu doktrinin akıl ilkeleriyle uyuşmadığını, tutarsız olduğunu ispatlamak için yedi akli delil ortaya koymaktadır. Bununla da kalmayan el-Hindî, teslisin tutarsızlıklarını ortaya koymak adına Hıristiyan kutsal metinlerine yönelmekte, bizzat Hz. İsa'nın sözleriyle teslisin mümkün olmadığını, İncil metinlerinde Mesih'in Tanrı olduğuna dair ifadelerin batıl olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

2. Akli Delillerle Teslisin İptali

Hıristiyan ilahiyatçılar, teslis/üçlü-birlik kavramını aşağıdaki Kitab-ı Mukaddes metinlerine dayandırmakta,¹¹ teslisin monoteizme aykırı olmadığını iddia edip bu kavramı monoteist bir yaklaşım içinde yorumlamaya gayret göstermektedirler¹².

“Başlangıçta söz (kelâm) var idi. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve söz Tanrı'ydı. Başlangıçta o, Tanrı'yla birlikteydi. Her şey onun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey onsuz olmadı.”¹³

“Söz insan (beden) olup aramızda yaşadı. Biz de onun yüceliğini Baba'dan gelen lütuf ve gerçekle dolu olan biricik oğlun yüceliğini gördük.”¹⁴

“İmdi siz gidip milletleri şakirt edin. Onları baba, oğul ve kutsal ruh adına vaftiz edin.”¹⁵

“Baba! Senin bende olduğun ve benim sende olduğum gibi onlar da biz de olsunlar. Dünya beni senin gönderdiğine iman etsin.”¹⁶

⁸ Aydın, *Reddîyeler*, 73-74.

⁹ Harman, “İzhâru'l-Hak Tercümesine Takdim”, 20.

¹⁰ Aydın, *Reddîyeler*, 73.

¹¹ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, Ohan Basımevi, İstanbul, 1992, 64.

¹² Catherine M. Lacugna, “Trinity”, *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York, 1987, XV, 53-57; John Macnamara-Marie La Palme Reyes-Gonzalo E. Reyes, “Logic and the Trinity”, *Faith and Philosophy*, vol. 11, no. 1, January 1994, 3-18; C. Stephen Layman, “Tritheism and the Trinity”, *Faith and Philosophy*, vol. 5, No. 3, July 1988, 291-298; Richard Swinburne, “Trinity: A Defense of the Doctrine of the Trinity”, *Philosophy of Religion*, ed., Lane Craig, Rutgers University Press, New Jersey, 2002, 556-567; Karl Rahner, “Trinity, Divine”, *Encyclopedia of Theology*, ed., Karl Rahner, Crossroad, New York, 1986, 1755-1771; Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, 64-65; Carlos Madrigal, *Hıristiyanların Üçlü-Birlik (Tevhit'de Teslis) İnancı Ne Demek?*, Müjde Yayıncılık, İstanbul, 1995, 14-19, 49-58; Christian W. Trol, *Müslümanlar Soruyor Hıristiyanlar Yanıtıyor*, çev., Robert Kaya, İstanbul, t.y., 50-51.

¹³ Yuhanna: 1/1-3.

¹⁴ Yuhanna: 17/14.

¹⁵ Matta: 28/19.

¹⁶ Yuhanna: 17/21

Görüldüğü gibi yukarıdaki Kitab-ı Mukaddes metinlerinde açıkça teslisen bahsedilmemektedir. Fakat Hıristiyan ilahiyatçılar, Kitab-ı Mukaddes'ten getirdikleri yukarıdaki nakli delillerin yanında aklî bir takım argümanları da kullanarak, Tanrı denilen teslisin aslında "bir" olduğunu ispatlama gayretine girişmişlerdir. Buna karşın Müslüman düşünürler, teslisin Hıristiyanların da kabul ettiği Allah'ın mutlak birliği anlayışıyla bağdaşmadığını yine İncil metinleriyle ispatlamaya çalışmışlar, bu görüşlerini mantikî delillerle destekleme yoluna gitmişlerdir. Genelde Hıristiyan polemikçilerin özelde de Pfander'in teslisin Tanrı'nın mutlak birliğini ifade ettiği yönündeki görüşlerini desteklemek için kullandığı argümanlar el-Hindî'yi de tatmin etmemektedir.

el-Hindî'ye göre, Hıristiyanların tevhid ve teslisin her ikisini de gerçek manada kabul etmeleri açık bir çelişkidir. Zira teslis kabul edildiğinde çokluğun da var olması gerekir. Bu durumda da gerçek bir tevhitte bahsetmek imkânsız hale gelir. Teslis ve tevhidin her ikisini de aynı anda kabul etmek iki zıddın bir araya gelmesi demektir ki bu da muhaldir. Yine bu durumda vacib/zorunlu varlığın çok sayıda olması sonucu ortaya çıkar ki bu durumda tevhid ilkesi zedelenir. Şu halde teslisin varlığını kabul eden birinin hakiki bir tevhid ile Allah'ın birliğine inanan/muvahhit bir kimse olması mümkün değildir.

el-Hindî'ye göre Hıristiyanların *üçlülük* olarak çevrilen teslis doktrini matematiksel olarak içerisinde çelişkiler barındırmaktadır. Şöyle ki, gerçekten bir olan, üç tam sayıdan oluşmaz. Üç, üç tane birin toplamıdır. Bir, üçün parçasıdır. Bir yerde bir araya gelirlerse, yani gerçek tevhid ile gerçek teslis aynı sayılırsa, o parçanın bütün, bütünün de parça olması gerekir. Hâlbuki mantiki olarak bu imkânsızdır. Sonuç olarak bu şekilde bir birlik kabul edilecek olursa, bilfiil Allah'ın sonsuz parçadan mürekkep olması kabul edilmiş olur.¹⁷ Kısacası üçün bir, birin de üç olması matematiksel olarak mümkün değildir.

Şayet Hıristiyanların iddia ettiği gibi, Allah'ın zatında hakiki olarak birbirinden ayrı üç unsur olsaydı birden fazla zorunlu varlıktan bahsetmemiz gerekirdi. Başka bir ifadeyle, bu durumda çok sayıda zorunlu varlık (taaddüd-i vücebâ) sonucuna ulaşılırdı. Bundan daha da vahim olanı, bu durumda Allah'ın mevcut bir hakikat olmayıp izafi bir mürekkep olması sonucu ortaya çıkardı. Çünkü gerçek terkip ile mürekkep olan şeyin parçaları birbirine muhtaçtır. Halbuki varlığı zorunlu varlıklar birbirine muhtaç olmaz. Bir varlığa zorunlu olmak mümkün varlıkların özelliğidir.¹⁸

Ayrıca Hıristiyanların teslis doktrini bir varlıkta iki ayrı tabiatın aynı anda bulunmasının imkânsızlığı sebebiyle çelişiktir. Bilindiği gibi Hıristiyanlar Hz. İsa'nın hem ilâhî (lâhufî) hem de insanî (nâsutî) özelliğe sahip olduğunu iddia ederler. Şayet ilâhî ve insanî cevher arasındaki birlik (ittihat) gerçekse oğul unsuru sınırlı ve sonlu olur. Böyle olduğu sürece de artma ve eksilme kabul etmesi mümkün hale gelir. Bu durumda belli bir miktarda bulunması, bir tahsis edenin tahsisi ve bir takdir edenin takdirini gerektirir. Kısacası bütün bu mantık yürütmenin oğul unsurunun muhdes olması sonucunu doğuracağını ileri süren el-Hindî, bunun da nihaî anlamda Allah'ın da muhdes olması anlayışını gerektireceğini dile getirerek bunun tevhid ilkesiyle bağdaşmadığını ispatlamaya çalışmaktadır.¹⁹

el-Hindî, Teslisin tutarsızlıklarını ortaya koyma adına, Tanrı'nın yaratılmamış olan ezeli mesajının tenleştigi ve İsa olarak insanlar arasında yaşadığı şeklindeki Hıristiyan inancını ifade eden²⁰ inkarnasyon anlayışını da rasyonel bir tahlile tabi tutmaktadır. Ona göre teslisi oluşturan bu birlik (ittihat) ya hulul yoluyla olur ya da başka bir yolla olur. Eğer bu ittihat hulul yoluyla olursa pek çok üç yönden geçersizdir. Mesela, şayet bu hululün gül suyunun güle, susam yağının susama, ateşin kömüre hululü gibi olduğu iddia edilirse bu batıldır. Çünkü böylesi bir hulul ancak oğul unsurunun cisim olması durumunda geçerli olabilir. Halbuki Hıristiyanlar oğul unsurunun cisim olmadığı kanaatindedirler. Şayet söz konusu hululün cisimde rengin bulunması gibi olduğu iddia ediliyorsa, el-Hindî'ye göre bu da batıldır. Çünkü renk ancak bir mekânda bulunan cisme tabi olabilir.

Şayet, bu hululün zâtlarda izâfi sıfatların bulunması gibi olduğu söylenirse bu da batıldır. Zira izâfi sıfatların zâtlara tabi olması demek onlara muhtaç olduğu anlamına gelir. Oğul unsurunun bu manada bir şeye hulul ettiği sabit olursa o da muhtaç olur. Bu durumda da oğul mümkün bir varlık olur.

¹⁷ Rahmetullah el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, çev., Ali Namlı, İsam Yay., İstanbul, 2012, I, 428.

¹⁸ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 429.

¹⁹ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 430.

²⁰ Karl Rahner, "Incarnation" mad., *Encyclopedia of Theology*, ed., Karl Rahner, New York, 1986, s. 693.

Mümkün bir varlık da bir müessire ihtiyaç duyar. Bütün bunlardan sonra ittihadı ispat etmek imkânsız hale gelir²¹.

İçerisinde barındırdığı çelişkiler dolayısıyla teslis doktrininin izahı ve anlaşılması oldukça güç bir inanç sistemi olduğu el-Hindî'nin de ısrarla vurguladığı bir husustur²². Hatta ona göre, söz konusu tutarsızlıklarından dolayı, hangi mezhebe mensup olursa olsun bütün Hıristiyanlar ciddi bir kafa karışıklığı yaşamaktadırlar. el-Hindî bu iddiasını şu anlatıyla desteklemektedir:

Anlatıldığına göre, üç kişi Hıristiyan oldu. Bir papaz onlara Hıristiyan inanç esaslarını öğretti. Bir gün bu papazın bir dostu geldi. Yeni Hıristiyan olanların zorunlu inanç esaslarını ne kadar öğrendiklerini merak etti. Papaz, bu üç kişiden birini çağırdı ve ona teslis inancını sordu. Adam şöyle cevap verdi: “Sen bana üç ilah olduğunu öğrettin. Birincisi gökte olan; ikincisi bakire Meryem'den doğan; üçüncüsü de otuz yaşına geldikten sonra üzerine güvercin suretinde inen.” Papaz öfkeleni, onu kovdu ve diğerini çağırdı. O da Tanrıların üç olduğunu, bu Tanrılardan birinin çarmıha gerildiğini, geriye iki ilahın kaldığını söyledi. Papaz ona da öfkelenerek diğerini çağırdı, ona da aynı soruyu sordu. Öncekilere göre daha zeki ve Hıristiyan inançlarını öğrenmede daha istekli olan adam da teslisi şu şekilde izah etti: “Efendim, bana öğrettiklerinizi güzelce öğrendim ve Rab Mesih'in lütfu ile tam olarak anladım. Bir üçtür, üç de birdir. Onlardan biri çarmıha gerildi ve öldü. İttihat sebebiyle de hepsi öldü. Şimdi Tanrı yoktur. Aksi halde ittihat olmaması lazım gelir.”²³

el-Hindî'ye göre kendisine soru sorulan bu kişilerin bir kusuru yoktur. Zira mesele insan zihninin anlayabileceği açıklıkta değildir. Bu yüzden de onların cahilleri bu şekilde yalpalarken bilgileri de ona inandıklarını fakat anlamadıklarını, onu tasvir ve beyan etmekten aciz olduklarını itiraf ederler²⁴.

Müslüman-Hıristiyan polemikleri gözden geçirildiğinde Hıristiyan düşünürlerin teslis doktrininin ispatlamak için akli deliller getirmek yerine meseleyi bir muamma ya da sır olarak açıklamayı tercih ettikleri görülür. Mesela, Hıristiyan filozof el-Kindî, üçlü-birlik paradoksunu *mystery of three persons in the Godhood* (ulûhiyette üç şahsiyetin gizemi) şeklinde ifade eder²⁵. Teslis bir sır ya da gizem olarak kabul edilince, Hıristiyan düşünürler akli delillerle söz konusu doktrini savunmak için genelde, Kitab-ı Mukaddes'ten ilgili pasajları hatırlatmak ve teslisle ilgili uzun uzadıya açıklamalar yapmak yoluna gitmişlerdir. Bu tarz dönemin ve daha sonraki dönemlerin hemen hemen bütün Hıristiyan polemikçileri için geçerlidir²⁶.

Kısacası, özellikle teslisin ikinci uknumu olan İsa'nın insan kılığına girmiş Tanrı olarak ulûhiyet kazanmasından kaynaklanan teolojik, felsefi ve mantıksal problemler Hıristiyan ilahiyatçıları da sıkıntıya sokmuş görünmektedir. Hıristiyan ilahiyatçılara ait bütün polemiklerde bu hissedilmektedir. Dahası, bazı Hıristiyan ilahiyatçıların da teslis doktrinine benzer eleştiriler getirmesi bu konudaki Hıristiyan ilahiyatçıların kafa karışıklığını göstermesi açısından önemlidir²⁷.

3. Mesih'in Sözleriyle Teslisin İptali

Teslisin akıl ilkeleriyle uyuşmadığını, mantıken tutarsız olduğunu delillendirmekle yetinmeyen el-Hindî, iddialarını desteklemek için Hıristiyan kutsal metinlerine yönelmekte ve bizzat Hz. İsa'nın Allah'ın mutlak surette birliği üzerinde durduğunu dile getirmektedir. Aslında bu Kur'an'ın tavrıdır. Kur'an'a göre Hz. İsa tıpkı kendisinden önce gönderilen peygamberler gibi, çekirdek kavramı tevhid olan ilkeleri insanlara tebliğle görevlendirilmiştir. Ancak daha sonra onun müntesipleri, deyim yerindeyse Hz. İsa'yı elçi konumundan çıkararak teslisin bir unsuru haline getirmişlerdir.

Hıristiyan kutsal metinlerinde Hz. İsa sık sık Allah'ın tek gerçek olduğunu, kendisinin de onun kulu ve elçisi olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla nasıl ki teslis tevhide aykırı bir esas ise, elçi olarak kabul edilen Mesih'in ilah olması da vahiy ve nübüvvet geleneğindeki gerçekliğe aykırıdır. Çünkü peygamber gönderen ile peygamber gönderilenin birbirinden ayrı olması zorunludur. Nitekim Hz. İsa; bir bilginin “Buyrukların en önemlisi hangisidir?” sorusuna “Dinle ey İsrail! Tanrımız Rab tek

²¹ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 431-432.

²² Erken dönem polemikçilerinden Cahız da bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “Hıristiyanlığı özellikle Hz. İsa'nın ulûhiyeti anlayışını kavrayabilmek için insanın bütün aklını kullanması ve bütün gücünü sarf etmesi bile yeterli olmaz.” Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*, thk, Muhammed Abdullah el-Şarkâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1991, 68.

²³ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 433.

²⁴ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 433.

²⁵ Anton Tien, “The Apology of al-Kindî”, *The Early Christian-Muslim Dialogue*, ed. by, N. A. Newman, Pennsylvania, 1993, 421.

²⁶ Kaplan, *İslâm'a Göre Hıristiyanlar*, 247.

²⁷ Kaplan, *İslâm'a Göre Hıristiyanlar*, 247.

Rabdir.” şeklinde cevap vermiş, “Kutsal yasanın tamamı ve peygamberlerin sözleri bu iki buyruğa dayanır.” diyerek peygamberlerin asli görevinin tevhid ilkesini yaymak olduğunu hatırlatmıştır. Bunun dışında da İncillerde pek çok yerde Hz. İsa, Allah’ın birliğine vurgu yapmıştır²⁸.

Kaldı ki Hz. İsa Allah’a hitaben, “Sonsuz hayat, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih’i tanımlarınız.”²⁹ demiş böylece ebedî hayatın insanların Allah’ın tek gerçek olduğunu ve İsa’nın Allah’ın elçisi olduğunu tanımlarından ibaret olduğunu açıklamıştır. Şayet Hristiyanların iddia ettiği gibi olsaydı Hz. İsa’nın “Ebedî hayat, senin zatının gerçekten birbirinden ayrı üç unsurdan ibaret olduğunu, İsa’nın hem insan hem de Tanrı olduğunu veya İsa’nın cisme bürünmüş bir ilah olduğunu tanımlarınız” demesi gerekirdi. Eğer teslis inancı kurtuluşun kaynağı olsaydı Hz. İsa bunu açıkça söylerdi³⁰.

Böylece Hristiyanların Kutsal kitapları incelendiğinde görülecektir ki, buyrukların en önemlisi Allah’ın birliğine, ondan başka Tanrı olmadığına inanılmasıdır. Eğer teslise inanılması kurtuluşun kaynağı olsaydı buyrukların en önemlisi olduğu için Tevrat’ta ve peygamberlerin kitaplarının hepsinde açıklanırdı³¹.

el-Hindî, Matta İncilinde geçen aşağıdaki pasajın da teslisin bizzat Hz. İsa tarafından onaylanmadığının delili olarak görmektedir³². “Ey iyi öğretmen! Sonsuz yaşama kavuşmak için nasıl bir iyilik yapmalıyım?” şeklindeki soruya karşılık olarak Hz. İsa şöyle der: Niçin beni “iyi” diye çağırıyorsun? İyi olan yalnız biri vardır ki o da Tanrı’dır.” El-Hindî’ye göre, bu söz teslisin kökünü kazımaktadır. Zira Hz. İsa tevazuundan kendisine iyi denilmesine bile razı olmaz. Şayet o bir Tanrı olsaydı “Baba’dan, benden ve kutsal ruhtan başka iyi yoktur” demesi gerekirdi. O halde teslis ehlinin İsa, “Ey Rabbimiz ve Tanrımız İsa Mesih! Kendi ellerinle yarattığımı zayi etme” şeklindeki sözlerine nasıl razı olur?

el-Hindî’ye göre, Hz. İsa’nın çarmıhta, son nefesini vermeden önceki haykırışı da onun Tanrı olmadığını kanıtıdır: “Saat üçe doğru İsa yüksek sesle; ‘Tanrım, Tanrım! Beni terk ettin’ diye bağırdı.”³³ Eğer o Tanrı olsaydı başka bir Tanrıdan yardım istemez ve “Tanrım, Tanrım beni neden terkettin” diye bağırmasa, “Baba! Ruhumu ellerine teslim ediyorum”³⁴ demezdi. Eğer o Tanrı olsaydı onun için ölüm ve acizyet imkânsız olurdu³⁵. Diğer taraftan Hristiyanların çarmıha bağlı olarak oluşturdukları aslî günah ve keffaret anlayışları da makul değildir. Zira onlara göre bu günah Hz. Âdem’in işlediği günahdır, çocuklarının işlediği günah değil. Çocukların babalarının, babalarında çocuklarının günahları dolayısıyla cezalandırılmasının adaletle aykırı olduğu kutsal kabul ettikleri kitaplarda da dile getirilmektedir: “Ölecek olan günah işleyen kişidir. Oğul babasının suçundan sorumlu tutulmaz, baba da oğulun suçundan sorumlu tutulmaz. Doğru kişi doğruluğunun, kötü kişi kötülüğünün karşılığını alır.”³⁶

Hz. İsa’nın kendisinden bahsederken çoğu zaman “insanoğlu” diye bahsetmesi de bizzat Hz. İsa’nın sözleriyle teslisin batıl olduğunu ortaya koymaktadır: “Dağdan inerlerken İsa onlara: İnsanoğlu ölümden dirilmeden, gördüklerinizi kimseye söylemeyin dedi.”³⁷ Yine Matta’da yer başka bir pasajda Hz. İsa kendisi için açıkça “insanoğlu” ifadesini kullanmaktadır: “Celile’de bir araya geldiklerinde İsa onlara, ‘İnsanoğlu insanların eline teslim edilecek ve öldürülecek, ama üçüncü gün dirilecek’ dedi”³⁸

Nitekim Kur’an-ı Kerim’de de Hz. İsa’nın kendisinin Allah’ın kulu olarak bahsettiğini ifade etmektedir³⁹. Öyle anlaşılıyor ki Matta’da okuduğumuz atıf⁴⁰ İsa’ya ait bir söz değil, bu İncil’i, kaleme alan kâtibin sözüdür. Buradan hareketle diyebiliriz ki, Hristiyanların da İsa’nın Allah’ın kulu olduğuna inanmaları gerekir.⁴¹ İnciller Hz. İsa için peygamber terimini de hiç tereddüt etmeden

²⁸ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 438.

²⁹ Yuhanna, 17:3

³⁰ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 436.

³¹ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 439.

³² el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 439.

³³ Matta, 27:46.

³⁴ Luka, 23:46.

³⁵ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 440.

³⁶ Hezekiel, 18:20.

³⁷ Matta, 17:9.

³⁸ Matta, 17:22; Ayrıca bkz. Matta, 8:20; 9:6; 16:13, 27; 17:12; 18:11; 19:28; 20:18, 28; 24:27; 26:24, 45, 64.

³⁹ Nisa 4/172; Meryem 19/30.

⁴⁰ Matta, 12: 16-18; İşıya, 42:1

⁴¹ Muhammed Hamidullah, “İslâmî İlimlerde İsrâiliyyât Yahut Gayri İslâmî Menşeli Rivayetler”, çev., İbrahim Canan, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S. 2, Ankara, 1977, 302.

kullanırlar⁴². İsa'nın havarileri de onun peygamberliğini ikrar etmektedirler⁴³. Hatta bizzat İsa da kendisine peygamber demektedir⁴⁴.

4. Mesih'in Tanrı Olduğuna Dair Naklî Delillerin Batıl Olduğunun İspatı

el-Hindî'ye göre Hıristiyanların Mesih'in Tanrılığına dair sarıldıkları sözler mücmeldir ve Yuhanna İncilinden aktarılmıştır. Bu sözleri üçe ayıran el-Hindî, kısaca İncillerden teslis doktrininin çıkmayacağını iddia etmektedir. Ona göre, teslise dayanak yapılan İncil pasajlarının bir kısmı, gerçek anlamları bakımından Hıristiyanların kastettiklerine delalet etmez. Zira daha önce Hz. İsa'nın böyle bir doktrine kapı aralamasının imkânsız olduğu onun kendi sözlerinden hareketle ortaya konulmuştu. Yine teslise dayanak yapılan ifadelerin bir kısmı Mesih'in başka sözlerinden ya da İncil'in diğer yerlerinden anlaşılan sözlerdir. Bunlar hakkında da onların görüşlerine itibar edilmez. Son olarak bu konuyla ilgili ifadelerin bir kısmı tevile muhtaçtır. Bu tevilin ise aklî delillere ve naslara aykırı olmaması gerekir⁴⁵.

İzhâru'l-Hak müellifine göre Mesih'e Allah'ın oğlu denilmesi iki yönden çok zayıf hatta imkânsızdır: Birincisi böyle bir ifade, aynı kutsal metinlerde İsa Mesih için "insanoğlu" ve "Davutoğlu" denilmesiyle çelişir. İkincisi, "oğul" lafzının gerçek anlamda anlaşılması doğru olmaz. Çünkü bu kelime gerçek anlamıyla "anne ve babanın nutfesinden meydana gelen kimse" manasına gelmektedir. Bu ise mümkün değildir. O halde bu kelimeye Mesih hakkında uygun düşecek mecazi bir anlamın yüklenmesi gerekir. İncillerden hareketle bu lafzın onun hakkında "salih/doğru kimse" anlamına geldiğini söylemek mümkündür⁴⁶.

el-Hindî, oğul ifadesine neden böyle bir anlam verdiğini ise şu şekilde izah eder: Markos İncili 15/39'da "İsa'nın karşısında duran yüzbaşı, onun bu şekilde son nefesini verdiğini görünce, 'Bu adam gerçekten Tanrı'nın oğluydu' dedi. Luka'da ise Yüzbaşının sözü şu şekilde nakledilir: "Bu adam gerçekten doğru biriydi" Şu halde Markos İncilinde Tanrı'nın Oğlu ifadesi yerine Luka'da "doğru biri" ifadesi geçmektedir. O halde Tanrı'nın oğlu ifadesini mecaz olarak kabul edip ona "doğru/salih kimse" anlamını vermek gerekir⁴⁷.

Yuhanna İncilinde (8:23) geçen "İsa onlara, 'Siz aşağıdasınız, ben yukarıdanım' dedi. 'Siz bu dünyadasınız, ben bu dünyadan değilim' şeklindeki ifadelerin İsa'nın Tanrılığına delil olamayacağını iddia eden el-Hindî, bu sözün zahire aykırı olduğu kanaatini taşımaktadır. Çünkü İsa bu dünyadandı. Hıristiyanların bu pasaj hakkındaki tevilleri ona göre iki yönden doğru değildir. Birincisi aklî delillere ve naslara aykırıdır. İkincisi bu sözün benzeri öğrencileri hakkında da söylenmiştir⁴⁸. Bu durumda dünyadan olmamak bakımından öğrencileri de kendisiyle aynı durumdadır. O halde, dünyadan olmamak Tanrı olmayı gerektiriyorsa öğrencilerinin tamamının da Tanrı olması gerekirdi. el-Hindî'ye göre söz konusu pasajın tevili şöyle olmalıdır: "Siz aşağılık dünyayı istiyorsunuz. Bizse öyle değiliz. Biz ahireti ve Allah'ın rızasını istiyoruz." Ona göre, bu tür mecazi ifadeler farklı dillerde sıklıkla kullanılmaktadır. Zahid ve salih kimseler için "onlar bu dünyadan değiller" denir⁴⁹. Kısaca el-Hindî, sözü edilen İncil pasajının Hıristiyanlar tarafından yanlış tevile edilerek İsa'nın tanrılığına delil olarak getirildiğini düşünmektedir. Bunu Hıristiyanların kutsal kitaplarını yorum yoluyla tahrifine örnek olarak gösterebiliriz.

Hıristiyanların "Baba ve ben biriz" ve "Beni görmüş olan Babayı görmüştür" şeklindeki ifadelerden hareketle Mesih'in Allah ile birliğine (ittihadına) delalet ettiği yönündeki istidlalinin de batıl olduğunu söyleyen el-Hindî, bu çıkarımların pek çok yönden geçersiz olduğunu yine Hıristiyanların kutsal kitaplarından hareketle ispatlamaya çalışmaktadır.

Hıristiyanların Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelişini onun Tanrılığının delili olarak göstermelerini anlamsız bulur. Ona göre böylesi bir istidlal zayıftır. Çünkü bu âlemin tamamı hâdistir. Başlangıçta bütün hayvanlar babasız ve anasız yaratılmıştır. Bunların hepsi babasız yaratılma konusunda Mesih ile müşterek, anasız yaratılma konusunda ise ondan üstündür. Yine her yıl yağmurların indiği mevsimde babasız ve anasız olarak türlü türlü haşerat meydana gelir. Şu halde nasıl

⁴² Matta, 21: 11 ve 46; Luka, 7:16.

⁴³ Luka, 24: 19-20.

⁴⁴ Luka, 13:13; Matta, 13:57.

⁴⁵ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 446..

⁴⁶ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 447.

⁴⁷ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 447.

⁴⁸ Yuhanna, 15:19.

⁴⁹ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 451-452.

olur da bu husus Tanrı olmak için bir sebep olabilir? Yine Hz. Âdem hem anasız hem de babasız dünyaya geldiği için ondan üstün kabul edilmelidir. Aynı şekilde Hz. İbrahim ile aynı sırada yaşayan Kâhin Melkisedek de ondan üstün kabul edilmelidir⁵⁰. Zira onun durumu Hıristiyanların kutsal kitabında şöyle ifade edilir: Babasız, annesizdir; soy ağacı yoktur. Ne günlerinin başlangıcı, ne yaşamının sonu vardır.”⁵¹

Hıristiyanların Hz. İsa'nın mucizelerini onun Tanrılığının bir delili olarak sunmaları da hem aklın ilkeleri hem de kendi kabul ettikleri nasslar açısından tutarsızdır. İncillere göre Hz. İsa çarmıha gerilene kadar üç kişiyi diriltmiştir. Şayet bu, Tanrılığın bir delili olarak kabul edilecek olursa Hezekiel tanrı olmaya daha layıktır. Çünkü Hıristiyanların kutsal kabul ettikleri kitaplarında Hezekiel'in binlerce kişiyi dirilttiğinden bahsedilmektedir⁵². Yine İlyas⁵³ ve Elişa (Elyesa)⁵⁴ da birer ölüyü diriltmişlerdir. Hatta Elişa bu mucizeyi ölümünden sonra da göstermiştir. Bir ölüyü onun kabrinin üstüne atmışlar ve ölü Elişa'nın kemiklerine dokununca dirilmiştir⁵⁵.

Kısacası, el-Hindî, doğumundan ölümüne kadar, İsa'nın İncillerde anlatılan hayat hikâyesinin, onun bir insan olduğunu ortaya koyduğunu ispatlamaya çalışmakta, Hıristiyanların İncillerden getirdikleri delillerin onun Tanrılığına delil oluşturmayacağını iddia etmektedir. Mevcut İncillerdeki İsa'ya ilişkin ifadelerin Kur'an'ın ortaya koyduğu İsa anlayışıyla paralel olduğunu ispatlama çabasını el-Hindî'de de görmek mümkündür. Ancak görünen o ki, Hz. İsa'nın bir peygamber olarak gösterdiği mucizeler onun tanrılığının bir delili olarak kabul edilmiştir.

SONUÇ

Kur'an'ın, Hz. İsa'nın kulluğu ve peygamberliği gerçeğini bizzat İsa'nın ağzından dile getirdiği ifadeler, el-Hindî'nin Hıristiyanların İsa hakkındaki algılamalarını sorgulamalarına kaynaklık etmiş gibi görünmektedir. Aynı zamanda bu ifadeler, Hıristiyanların kendi kitaplarında da İsa'nın bir kul ve peygamber olduğunu ısrarla vurguladığı şeklinde bir bilinci de oluşturmuştur. Hıristiyan inançlarına ve kutsal metinlerine, bunun yanında daha önce yazılan reddiyelere oldukça hâkim olduğu görülen Rahmetullah el-Hindî'nin teslis eleştirisini, Allah'ın zât ve sıfat bakımından bir tek olduğunu ispatlama çabası olarak görmek mümkündür. Yine onun teslis eleştirisini, Hıristiyan teolojisinin merkezinde yer alan İsa Mesih'in, iddia edildiği gibi üçlülüğün bir unsuru olmayıp, Allah'ın peygamber olarak görevlendirdiği bir insan olduğunu ispatlama çabasıdır. Başka bir ifadeyle, Hıristiyanlar tarafından dönüştürülen Hz. İsa'yı gerçek ve tarihsel kimliğine kavuşturma çabasıdır. Gerek Hindî'nin reddiyesi gerekse aynı dönemde yazılan ve Hıristiyan inanç esaslarının gerçek yüzünü ortaya koymayı hedefleyen diğer reddiye türü eserler, Protestan misyonerlerin amacına ulaşmasını engellemede azımsanmayacak bir başarı elde etmiş olmalıdır. Zaten bu reddiyelerin asıl amacı da Hıristiyan misyonerlerin İslam hakkındaki iddialarının asılsız olduğunu ispatlayarak misyonerlik faaliyetlerinin etkisini kırmaktır.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu Makale “1st International Congress on New Horizons in Education and Social Sciences” sempozyumunda sözlü olarak sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Aydın, M. (1998). *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiiyeler ve Tartışma Konuları*. TDV Yay., Ankara.

Birişik, A. (2007). “Rahmetullah el-Hindî”, *DİA*, XXXIV, ss. 419421.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. (1991). *el-Muhtâr fi'r-Redd ale'n-Nasârâ*. thk, Muhammed Abdullah el-Şarkâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut.

Hamidullah, M. (1977). “İslâmî İlimlerde İsrâiliyyât Yahut Gayri İslâmî Menşeli Rivayetler”. çev., İbrahim Canan, Atatürk Ün., İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S. 2, Ankara.

Harman, Ö. F. (2012). “İzhâru'l-Hak Tercümesine Takdim”. *İzhâru'l-Hak*. çev., Ali Namlı, İsam Yay., İstanbul, 2012.

⁵⁰ el-Hindî, *İzhâru'l-Hak*, I, 455-456.

⁵¹ İbraniler, 7:3.

⁵² Hezekiel, 37:1-14.

⁵³ 1. Krallar, 17:17-24.

⁵⁴ 2. Krallar, 4:8-37.

⁵⁵ 2. Krallar 13:20-21.

- Hindî, R. (2012). *İzhâru'l-Hak*. çev., Ali Namlı, İsam Yay., İstanbul.
- Kaplan, İ. (2008). *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*. IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Lacguna, C. M. (1987). "Trinity". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York, XV, 53-57.
- Layman, C. S. "Tritheism and the Trinity". (1998). *Faith and Philosophy*, vol. 5, No. 3, July 1988, 291-298.
- Macnamara, J.- R., Marie L. P.-R., Gonzalo E. (1994). "Logic and the Trinity". *Faith and Philosophy*. vol. 11, no. 1, January 1994, 3-18.
- Madrigel, C. (1995). *Hıristiyanların Üçlü-Birlik (Tevhit'de Teslis) İnancı Ne Demek?*, Müjde Yayıncılık, İstanbul, 1995, 14-19, 49-58; Christian W. Trol, *Müslümanlar Soruyor Hıristiyanlar Yanıtıyor*, çev., Robert Kaya, İstanbul, t.y., 50-51.
- Michel, T. (1992). *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*. Ohan Basımevi, İstanbul, 1992.
- Rahner, K. (1986). "Incarnation" mad., *Encyklopedia of Theology*. ed., Karl Rahner, New York, 693.
- Swinburne, R. (2002). "Trinity; A Defense of the Doctrine of the Trinity". *Philosophy of Religion*. ed., Lane Crcig, Rutgers University Pres, New Jersey, 556-567;
- Taşpınar, İ. (2008). *Hacı Abdullah Petrici'nin Teslis Eleştirisi*. İstanbul.
- Tien, A. (1993). "The Apology of al-Kindî", *The Early Christian-Muslim Dialogue*, ed. by, N. A. Newman, Pennsylvania, 355-546.
- Yeniçağ, İ. (2003). *Rahmetullah ve Pfander Örneğinde İslam-Hıristiyan Polemiği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.